

ALISHER NAVOIY IJODI VA TURKIY ADABIYOT TARAQQIYOTIDAGI KONSEPTUAL AHAMIYATI

Abduraimova Komila

Sharof Rashidov tuman 1-son

Texnikumida ona tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning turkiy adabiy til va badiiy tafakkur rivojidadagi tarixiy xizmatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda shoirning "Xamsa" asari orqali epik janrni takomillashtirgani, "Xazoyin ul-maoniy" orqali lirik janrlar ko'lamini kengaytirgani hamda "Muhokamat ul-lug'atayn" risolasi bilan o'zbek tilining ilmiy-nazariy asoslarini yaratib bergani yoritiladi. Shuningdek, Navoiy asarlaridagi tasavvufiy qarashlar, komil inson konsepsiyasi va ijtimoiy adolat g'oyalarining gnoseologik ildizlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, turkiy adabiyot, "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy", "Muhokamat ul-lug'atayn", tasavvuf, komil inson, eski o'zbek tili.

Kirish Nizomiddin Mir Alisher Navoiy (1441–1501) nafaqat o'zbek xalqi, balki butun turkiy dunyo tamaddunida o'chmas iz qoldirgan, Sharq Uyg'onish davrining (Temuriylar Renessansi) eng yirik namoyandasidir. XV asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movarounnahrda yuz bergan madaniy yuksalish jarayoni bevosita Navoiy nomi bilan bog'liqdir. Bu davrda ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhit nihoyatda murakkab bo'lib, ilm-fan va badiiy ijodda fors-tojik tili hamda arab tili ustuvor mavqega ega edi. Turkiy tilga (eski o'zbek tili) nisbatan esa, asosan, "harbiy va maishiy so'zlashuv vositasi" sifatida qaralib, uning yuksak badiiy-falsafiy fikrlarni ifodalashga ojizlik qilishi to'g'risidagi stereotiplar hukmron edi.

Alisher Navoiy o'zining universal bilimi, tug'ma iste'dodi va qat'iy fuqarolik pozitsiyasi bilan ushbu qarashlarni tubdan o'zgartirdi. U turkiy tilda yaratilgan asarlar nafaqat forsiy adabiyot bilan bellasha olishini, balki ma'lum o'rinlarda undan

ustun kela olishini ham amalda, ham nazariy jihatdan isbotlab berdi. Akademik Y.E. Bertels ta'kidlaganidek: "Navoiyning buyuk xizmati shundaki, u o'zidan oldingi forsiy adabiyot an'alarini chuqur o'zlashtirgan holda, turkiy tilda ham shunday yuksak san'at asarlari yaratish mumkinligini ko'rsatdi va butun bir adabiy maktabga asos soldi" (Bertels:2021 45). Uning sa'y-harakatlari natijasida "turkiy nazm" tushunchasi jahon adabiyoti xazinasidan mustahkam o'rin oldi.

Navoiy fenomeni faqat shoirlik bilan cheklanib qolmaydi. U davlat arbobi sifatida mamlakatda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash, obodonlashtirish ishlarini olib borish va ilm-fan ahliga homiylik qilishda ham benazir o'rnak ko'rsatgan. Uning "ikki tilda so'zlovchi" (zullisonayn) sifatidagi faoliyati madaniyatlararo muloqotning yuksak namunasi hisoblanadi. Navoiyshunos olim Sh.Sirojiddinov qayd etganidek: "Navoiy o'z ijodi orqali islomiy tafakkur, tasavvufiy qarashlar va badiiy estetikani sintez qilib, insoniyatga komillikning yangi modelini taqdim etdi" (Sirojiddinov:2011 12).

Ushbu maqolaning maqsadi Alisher Navoiyning turkiy adabiy til rivojidagi inqilobiy xizmatlarini, "Xamsa" va lirik merosi orqali adabiy janrlar takomiliga qo'shgan hissasini hamda asarlaridagi insonparvarlik g'oyalarining ilmiy-falsafiy asoslarini tadqiq etishdan iborat. Shuningdek, maqolada Navoiyning tilshunoslikka oid qarashlari va ijtimoiy adolat konsepsiyasi zamonaviy adabiyotshunoslik prizmasi orqali tahlil qilinadi.

Asosiy qism

1. Navoiy va turkiy adabiy tilning ilmiy-nazariy asoslari

Alisher Navoiygacha bo'lgan davrda Movarounnahr va Xurosonda uch tillilik muhiti (trilingvizm) hukmron bo'lib, bu jarayonda tillarning ijtimoiy-funksional vazifalari qat'iy chegaralangan edi. Ilm-fan va din tili sifatida **arab tili**, yuksak badiiy adabiyot va saroy yozishmalari tili sifatida esa **fors-tojik tili** mutlaq ustuvorlik kasb etardi. Turkiy til (eski o'zbek tili) asosan harbiy soha, maishiy muloqot va qisman xalq og'zaki ijodi tili sifatida qaralardi. Hatto turkiy hukmdorlar

saroyida ham shoirlarning fors tilida ijod qilishi "fazilat va yuksak did belgisi" hisoblangan (Vohidov & Eshonqulov:2006 45).

O'sha davr ziyolilari orasida turkiy tilga nisbatan "qo'pol, dag'al va badiiy ifodaga, xususan, nozik aruz vazniga tushishga noqulay" degan noto'g'ri stereotiplar shakllangan edi. Navoiy bu holatni o'zining "**Muhokamat ul-lug'atayn**" asarida keskin tanqid qilib, o'z zamondoshlarini ona tiliga bepisandlikda va "oson yo'l tutib, tayyor forsiy iboralar bilan ijod qilishda" ayblaydi. U turkiy tilning kamsitilishiga qarshi shunchaki hissiy emas, balki chuqur **ilmiy-lingvistik** dalillar bilan kurashdi.

Navoiyning bu boradagi xizmatlarini quyidagi ilmiy-nazariy jihatlar orqali ko'rsatish mumkin:

1. **Leksik-semantik boylikni isbotlash:** Navoiy turkiy va fors tillarini qiyosiy (komparativ) tahlil qilib, turkiy tilning fe'l (harakatni ifodalash) tizimida fors tilidan ustun ekanligini ko'rsatdi. U "yig'lamoq", "kulmoq", "ko'rmoq" kabi tushunchalarning har biri uchun turkiy tilda o'nlab sinonimlar mavjudligini, fors tilida esa bu ma'nolar birgina so'z yoki izofa orqali ifodalanishini 100 ta fe'l misolida dalillab berdi. N.Mallayev ta'kidlaganidek: "Navoiy keltirgan dalillar turkiy tilning nafaqat maishiy, balki inson ruhiyatining eng nozik qirralarini ifodalashga qodir ekanligini ilmiy asosda tasdiqladi" (Mallayev:1976 114).

2. **So'z yasash imkoniyatlari (Morfologiya):** Mutaqakkir turkiy tilning affiksatsiya (qo'shimchalar qo'shish) orqali yangi ma'nolar hosil qilish imkoniyati nihoyatda kengligini ko'rsatdi. Bu xususiyat shoirga qofiya va radif tanlashda, shuningdek, tajnis (so'z o'yini) san'atidan foydalanishda katta erkinlik berishi ta'kidlandi.

3. **Fonetik uyg'unlik:** Navoiy turkiy tilning tovush tizimi aruz vaznining murakkab bahrlari (masalan, mutaqorib, ramal, hazaj) uchun mos ekanligini o'zining amaliy ijodi bilan isbotladi. U "Xamsa" yaratish orqali turkiy tilning epik ko'lamini, g'azallari orqali esa lirik jozibasini namoyish etdi.

4. **Madaniy o'zlikni anglash:** Navoiy til masalasini millat taqdiri va ma'naviyati bilan bog'ladi. U yosh shoirlarga qarata: "Turk nazmi abnosidin

(vakillaridan) chu meni... xushhol qildi, sanga ham bu ishda ihmol (beparvolik) qilmasliq kerak", – deya murojaat qilib, ona tilida ijod qilishni vatanparvarlik burchi sifatida belgiladi (Navoiy:2018 12).

Shunday qilib, Alisher Navoiy tilshunos olim sifatida maydonga chiqib, turkiy tilning ontologik (mavjudlik) va gnoseologik (bilish) qimmatini tikladi. Uning sa'y-harakatlari natijasida "turkiy til – chig'atoy tili" XV asr oxiriga kelib, mintaqaning yetakchi adabiy tiliga aylandi. Akademik A.Qayumov xulosasiga ko'ra: "Navoiyning til borasidagi islohotlari turkiy xalqlarning milliy uyg'onish jarayonini tezlashtirdi va keyingi asrlardagi adabiy taraqqiyotning asosiy yo'nalishini belgilab berdi" (Qayumov:2011 208).

Uning **“Muhokamat ul-lug'atayn”** (Ikki til muhokamasi) asari turkiy tilning boyligi, jozibasi va imkoniyatlarini ilmiy dalillar bilan isbotlagan fundamental tadqiqotdir. Navoiy ushbu asarda 100 ta turkiy fe'lni keltiradi va ularning fors tilida muqobili yo'qligini yoki bitta so'z bilan ifodalab bo'lmasligini ko'rsatadi. Navoiyshunos olim N.Mallayevning yozishicha: “Navoiy turkiy tilning leksik va grammatik xususiyatlarini qiyosiy metod orqali tahlil qilib, uning so'z yasash imkoniyatlari fors tilidan qolishmasligini, ba'zi o'rinlarda esa ustunligini asoslab berdi” (Mallayev:1976 112). Bu asar orqali Navoiy “zullisonayn” (ikki tilda ijod qiluvchi) an'anasini yangi bosqichga olib chiqdi va turkiy tilning mustaqil adabiy til sifatidagi huquqiy maqomini tikladi.

2. “Xamsa” – epik tafakkurning cho'qqisi Sharq adabiyotida “Xamsa” (beshlik) yaratish an'anasi shoirning mahoratini belgilovchi asosiy mezon hisoblangan. Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviylar boshlab bergan bu an'anani Alisher Navoiy turkiy tilda birinchi bo'lib muvaffaqiyatli amalga oshirdi. Navoiyning “Xamsa”si 50 ming misradan ortiq bo'lib, u shunchaki oldingi asarlarning tarjimasi yoki taqlidi emas, balki “javobiya” (nazira) tarzida yozilgan original asardir.

- **“Hayrat ul-abror”** – falsafiy-didaktik doston bo'lib, unda jamiyat, inson va olam munosabatlari tahlil qilinadi.

- **“Farhod va Shirin”** hamda **“Layli va Majnun”** dostonlarida ishq mavzusi orqali inson ruhiyatining evrilishlari tasvirlanadi.

- **“Saddi Iskandariy”** da esa adolatli shoh konsepsiyasi ilgari suriladi.

Tadqiqotchi Sh.Sirojiddinov qayd etganidek: “Navoiy ‘Xamsa’sida epik ko‘lam va lirik harorat uyg‘unlashib, turkiy xalqlarning milliy tafakkur tarzi, urf-odatlar va qadriyatlar ilk bor yirik polotnoda aks ettirildi” (Sirojiddinov:2011 78).

3. Lirikada “Xazoyin ul-maoniy” va inson ruhiyati dialektikasi Navoiy lirikasi o‘zining hajmi va mazmuniy teranligi bilan ajralib turadi. U umrining turli bosqichlarida yozilgan she‘rlarini jamlab, **“Xazoyin ul-maoniy”** (Ma’nolar xazinasini) deb nomlangan to‘rt devon tuzdi. Bu devonlar inson umrining to‘rt fasliga (bolalik, yigitlik, o‘rta yosh va keksalik) qiyoslanadi.

Navoiy g‘azallarida dunyoviy va ilohiy ishq (majoz va haqiqat) o‘zaro qorishib ketadi. Uning she‘riyatida tasavvufiy ramzlar – may, soqiy, xarobat kabi timsollar orqali insonning Haqqa (Allohga) intilishi ifodalanadi. Navoiy g‘azallari, akademik A.Qayumov ta’biri bilan aytganda, “inson qalbining eng nozik tebranishlarini aks ettiruvchi, har bir bayti hikmatga yo‘g‘rilgan ruhiy tarbiya maktabidir” (Qayumov:2011 204). Shoir o‘zbek g‘azalchiligida aruz vaznining turkiy tilga moslashish jarayonini mukammal yakuniga yetkazdi.

4. Ijtimoiy-falsafiy qarashlar: Komil inson va adolat Navoiy ijodining o‘zagi gumanizm – insonparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan. U naqshbandiya tariqatining “Dil ba yoru, dast ba kor” (Ko‘ngil Allohda, qo‘l mehnatda bo‘lsin) shioriga amal qilgan holda, faol ijtimoiy hayot kechirdi. Navoiy nazdida eng oliy qadriyat – insonning o‘zligini anglashi va ma’naviy yuksalishidir.

“Mahbub ul-qulub” asarida va dostonlarida Navoiy “komil inson” g‘oyasini ilgari suradi. Komil inson – bu nafsini tiygan, ilmi, adolatli va o‘zgalar g‘amida yashaydigan shaxsdir. Tasavvufshunos olim N.Komilov yozadi: “Navoiy talqinidagi komil inson – bu shunchaki diniy ideal emas, balki jamiyat farovonligi va tinchligi uchun kurashuvchi, aql va axloqni uyg‘unlashtirgan real ijtimoiy shaxsdir” (Komilov:2009 156). Davlat arbobi sifatida Navoiy adolatni davlat boshqaruvining

asosi deb bildi va bu qarashlarini “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandar obrazi orqali badiiy ifodaladi.

Xulosa Alisher Navoiy ijodi turkiy xalqlar madaniy tarixida burilish nuqtasi bo‘ldi. U o‘zining serqirra faoliyati bilan quyidagi natijalarga erishdi:

1. Turkiy tilni yuksak badiiy va ilmiy til darajasiga ko‘tardi, uning leksik va uslubiy imkoniyatlarini amalda isbotladi.
2. Sharq adabiyotidagi barcha mavjud janrlarda (lirik, epik, ilmiy-filologik, tarixiy) mukammal asarlar yaratib, milliy adabiyot ko‘lamini kengaytirdi.
3. Asarlarida umuminsoniy qadriyatlar – adolat, insonparvarlik, ilm-ma’rifatni tarannum etib, bugungi kun uchun ham dolzarb bo‘lgan ma’naviy meros qoldirdi.

Navoiyning merosi faqat o‘zbek xalqining emas, balki butun insoniyatning ma’naviy boyligi hisoblanadi. Uni chuqur o‘rganish yosh avlodda milliy g‘urur, yuksak estetik did va insoniy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

MANBALAR

1. Bertels, Y. E. (2021). *Buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiy*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
2. Komilov, N. (2009). *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr.
3. Mallayev, N. (1976). *O‘zbek adabiyoti tarixi: Birinchi kitob*. Toshkent: O‘qituvchi.
4. Navoiy, A. (2018). *Muhokamat ul-lug‘atayn* (Nashrga tayyorlovchi: Q. Sodiqov). Toshkent: Akademnashr.
5. Qayumov, A. (2011). *Alisher Navoiy: Hayoti va ijodi*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
6. Sirojiddinov, Sh. (2011). *Alisher Navoiy: Manbalarning qiyosiy-tipologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.
7. Vohidov, R., & Eshonqulov, H. (2006). *O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti.